

**Khwaja Nizām- al-Mulk and the Expansion
of Persian Language in Anatolia***

Dr. Mohsen Rahmati

1. Introduction

Persian language had been prevailed by various factors in Anatolia, and had been the official and administrative language of there for more than five centuries; therefore, the most important aspect of Iran's cultural relations with Anatolia is the penetration and expansion of Persian language and literature in the region.

The first stage of this process began by the conquest of the Great Seljuks on the Byzantine Empire's territory in this area (463 AH), and continued to the end of the Great Seljuk period (552 AH). This stage, in fact, was still in the genesis. During this course, there were still no other influential factors affecting the development of Persian language. The conquest of the Great Seljuks on the Byzantine Empire was in some way as a result of the Seljuk sultans being influenced by the Iranian political and cultural traditions under the Iranian bureaucrats. Therefore, the role of the bureaucratic class in this case has special significance.

2. Methodology

By using descriptive-analytic method, this article seeks to study the function and role of the bureaucratic system in the development of Persian language in Anatolia only during the Great Seljuk period, while explaining the bureaucratic system of the Great Seljuk tribes and the place of the Persian language in this system. The paper will answer the question of how Persian language was expanded in

---

*Date received: 19/11/2017

Email:

Date accepted: 09/04/2019

rahmati.mo@lu.ac.ir

1. Associate Professor, Department of History, Lorestan University, Iran

Anatolia? And what role did Khwaja Nizām- al-Mulk play in this field?

3. Discussion

The Seljuk dynasty belonged to the tribes of Oghuz, who lived in the northern shores of Jaxartes, which they migrated to Transoxania and Khorasan at the end of the fourth century. They dominated Khorasan by crushing the Ghaznavid army in several times before 431/1040. Then, an alliance was created between the Iranian bureaucrats and the Seljuk Turkmens as a result of the unfamiliarity of the Seljuks with the managerial customs of the civilized regions and the frustration of the Iranian officials from the Ghazni court. Hence, by establishing a firm bond between the Persian officials with the Seljuks, the Persian language was also widely spread wherever the Seljuk's domination was widespread.

Among these officials, Khwaja Nizām- al-Mulk has the most influence on the formation, strengthening and consolidation of the Seljuk bureaucratic system and on the expansion of their territory. At first, he arrived at the court of Chaghri beg, and later, he became the Vizier (Prime Minister) of Alp Arsalan, and he founded the rule of Alp Arslan by the suppression of sultan's rivals, and over the course of ten years, he was the Prime Minister. After the death of Alp Arsalan, despite the existence of many claimants for the monarchy, Khwaja Nizām- al-Mulk placed Malikshah on the throne, and he himself was appointed his Vizier and took the title of Atabak. So, he was in charge of the ministry for thirty years. He was the main administrator of the Seljuq rule and guarantor of the discipline of their territory, who led the Turkmen tribes to the Christian regions of the Caucasus and Anatolia for regulating the relations between Turkmen and the Seljuq monarchy. The ultimate goal of this policy can be found in his words, which if the Turkmens won, "a province would be added to the Seljuk's countries and, if they were killed, the government would be at ease". Nizam al-Mulk encouraged Turkmens to be present in the western frontiers. He, also, forced the displacement of some tribes in those areas.

The Turkmens' migration to Anatolia and their systematic advance in Byzantium led to the severe reaction of the Byzantine Emperor, who took care of the invading Turkmens. Turkmens sought help from the Seljuqid Sultan, and the Sultan also supported them, and in 461

AH/1071, he countered Byzantine Emperor and imprisoned him in a heavy defeat in Malazgird. After taking the eastern part of the Byzantine Empire and obtaining a certain tribute, he tried to liberate Emperor and restore him. As a result of the battle, in addition to healing the relationship between Turkmens and the Seljuqid Sultan, the Seljuq territory was developed and the way was paved for the establishment of Turkmens (now almost loyal to the Sultan) in Anatolia. These lands were handed over to the Turkmen emirs by the Central Court. According to available evidence, they were subordinate to the Seljuk Sultan and regarded themselves as the vassal 'Moqta' under the Seljuk sultan. Therefore, the Central Office was able to organize and monitor the administrative situation of the region in these newly taken areas.

By existing evidence, Nizam al-Malik had used Persian as the only official language of the Seljuk bureaucratic system, and it seems that it remained the official language until the end of his rule. According to Nizam al-Mulk's regulations in order to consolidate the administrative system and the rule of the Seljuks in the Anatolian region, Persian language also found place in these regions by the administrative agents, because he deployed a large number of Iranian agents and, since these agents were Persian, this language became the administrative and official language in Anatolia. This situation transformed Anatolia into one of the most important centers of support for Persian poets and poets after the Mongol invasion

4. Conclusion

At the beginning of their migration to Iran, Seljuks brought a large number of Turkmen tribes to the country. Being influenced by Iranian political-administrative thought, they were led to create a centralized government similar to the Iranian model, but, reserving the previous tribal ideas, the Turkmen tribes became a decentralized force. Since the time of Alp Arslan, the Seljuq sultans, in addition to many other factors, have been influenced by the Iranian bureaucrats, and at the head of them, Khwaja Nizam al-Mulk, to emigrate to Anatolia in order to get rid of the negative results of this decentralized trend of Turkmens.

By the migration of these tribes and the full support of Seljuk sultan and Nizām- al-Mulk, before, during and after the battle of Malazgird, they took a large part of Anatolia from the Byzantine Empire and added it to the Seljuk territory. On the other hand, the Shafi'i Khwaja

Nizām- al-Mulk, as the actual founder of the Seljuk regime, placed the Persian language as the dominant and official language of this bureaucratic system, and by founding the Schools of 'Nizamia', he tried to cultivate the Shāfi'ī religious bureaucrats, who were able to develop and continue his thoughts about the bureaucratic system. Due to Sultan Alp Arslan and Malikshah's inexperience, Khawaja Nizām- al-Mulk, who had been the Vizier for 30 years, took responsibility for all the political, military, administrative, economic and cultural affairs.

After the conquest of Anatolia, Khwaja developed the Seljuk bureaucratic-administrative system by sending official agents to administer the new occupied territory in Anatolia. Along with the expansion of the administrative system, the Persian language, also, became popular in Anatolia, because it had become the official and administrative language of the Seljuk territory due to his and other bureaucrats' efforts. This bureaucratic system was prevailed and consolidated in Anatolia, during the sixth century. Therefore, Persian became the official language of the region, which continued until several centuries later.

Key words: Bureaucratic system, Persian language, The Great Seljuks, Nizām-al-Mulk, Anatolia

References [In Persian]:

- Aqili, S. (1995). *Āthār al-wuzarā'* (J. Hosseini Urmavi, Rev.). Tehran: Ettelā'āt.
- Aufi, M. (1335). *Lubāb al-albāb*. (S. Nafisi, Rev.). Tehran: Ibn Sina.
- Akbari, A. (2007). The effect of archaeological views on political thoughts in Khwaja Nizam al-Mulk Tusi's time, *Scholarly-Research Journal of History, Azad University, Mahallat Branch*, 7, 9-28.
- Āqsarāyi, M. (1943). *Musāmirat al-akhbar va musāyerat al-akhyār*, (U. Turan, Rev.). Ankara: Anjoman Tarikh Turk.
- Bayhaqi, A. (1995). *Bayhaqi's history*, (A. Fayyaz, Rev.). Tehran: Nashr-e Elm.
- Bayhaqi, A. (1938). *Bayhaqi's history*, (A. Bahmanyar, Rev.). Tehran: Foroughi.
- Christensen, A. I. (1991). *L'Iran sous les Sassanides* (G. Rashid Yasami, Trans.). Tehran: Donyā-ye Ketab.
- Frye, R. N. (1986). *Bukhara: The Medieval achievement* (M. Mahmudi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi.

- Golshani, A. (1976A). Iranian culture in the territory of Seljuk Turks, *Honar o Mardom*, 171, 15-24.
- Grousset, R. (1988). *L'empire des steppes* (A. Meykadeh, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Ibn Bibi, H. (1957). *al-awāmir al-'alā'ia fi al-umūr al-'alā'ia* (N. Logal & 'A. Sadiq Arzi, Rev.). Ankara: Anjoman-e Tarikh-e Turk.
- Ibn Isfandyar, M. (1988). *History of Tabaristan* (A. Iqbal, Rev.). Tehran: Kolaleh khavar.
- Idem (1976B). Persian language in the territory of Ottoman Turks, *Honar o Mardom*, No.172 (pp. 2-7).
- Iqbal, A. (2005). *Ministry in the time of Seljuk sultans* (M. Taqi Daneshpazhuh & Y. Zokā', Rev.). Tehran: Tehran University Press.
- Kasāyi, Nurallah (1979). *Nizamiyyah schools and their scientific and social effects*. Tehran: Tehran University Press.
- Kirmani, N. (1959). *Nasāyem al-ashār men latāyem al-akhba*, (J. urmavi, Rev.). Tehran: Tehran University Press.
- Klausner, C. (2002). *The Seljuk vezirate: A study of civil administration, 1055-1194* (Y. Āzhand, Trans.). Tehran: amirkabir.
- La'l Shāterī, M. (2016), Reasons for the development and decline of Persian language in the Ottoman Empire, *Journal of the Iranian Studies*, 15 (30), 155-168.
- Lambton, Ann. K. S. (1993). *Continuity and change in Medieval Persia* (Y. Āzhand, trans.). Tehran: Nashr-e Ney.
- Mir Khwand, M. (1960). *Rowzat al-safā*. Tehran: Khayyām-Pīrūz.
- Modarresi, F. (2005). Persian language and literature in Asia Minor, *Nameh-ye Farhangestan*, 1, 70-83.
- Bahar, M. (Ed.). (1939). *Mojmal al-tawārikh wa al-qīṣaṣ*. Tehran: Kolaleh Khavar.
- Mostowfi, H. (1985). *Tarikhe guzideh* (A. Navāyi, Rev.). Tehran: Amirkabir.
- Nakhjavāni, H. (1962). Persian language and literature in Turkey during
 -the Ottoman period, *Journal of Literature and Humanities Faculty of Tabriz University*, 60, 42-54.
- Nishapuri, Z. (1953). *Saljūqnāma* (I. Afshār, Rev.). Tehran: Ibn-i Sina.

-Nizam al-Mulk, H. (1961). *Siyar al-muluk* (H, Darke, Rev.). Tehran: Bongah Tarjimeh va Nashr-e Kitab.

-Nizami Arouzi, A. (1998). *Chahār maqāleh* (M. Moein, Rev.). Tehran: amirkabir.

-Rabbāni, Z. (2003). *Investigating the role of elites in the expansion of Iranian culture in Anatolia during the reign of the Seljuks of Rum*. Tehran: Elmi va Farhangi.

-Rashīd al-Dīn Faḡl Allah (1960). *Jāmi' al-tawārīkh (The history of the Seljuks)*, A. Ātash (Trans.). Tehran: Donyā-ye ketab.

-Rawandi, M. (1984). *Rāḡhat al-sudūr va ayat al- surūr* (M. Iqbal, Rev.). Tehran: 'Elmi.

- Riāhi, M. (1990). *Zaban va adab-e Farsi dar qalamro-ye Uthmani*. Tehran: Pazhang.

-Safa, Z. (1957). *History of Persian literature*. Tehran: Ferdows.

-Nādireh Jalāli (Ed.). (1998). *the history of Ottomans in Anatolia*. Tehran: Mirath-e Maktoob.

References [In Arabic]:

-'Emād' al-Dīn Kāteb Isfahani (1898). *Zubat al-musra wa 'usrat al-fitra*, Fath (Ali al-Bundari, Rev.), Qairo: Dar al-Kutub al-'Arabia'.

-Ḥusaynī, S. (1933). *Akhhbār al-dawla al-Saljūqiā* (M. Shafī', Rev.). Lahore: Punjab University Press.

-Ibn al-Athir (1978), *Al-kamel fi al-tarikh* (K. J.Tornberg, Rev.). Beirut: Dar Ṣādir.

-Ibn al-'Adīm, A. (1976). *Bughyat al-talab fi al-tarikh Halab* (A. Sevim, Rev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

-Ibn al-'Ebri, A. (1986). *Tarikh al-zaman* (E. Armala, Trsans.). Beirut: Dar al-Mashriq.

-Ibn Khallikan, A. (1987). *Wafayyāt al-a'ayān* (I. Abbas, Rev.). Beirut: Dar Ṣādir.

-Minorsky, V. (Ed. & Trans.). (1942). *Sharafal-zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India*. London: Royal Asiatic Society.

References [In Turkish]:

-Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenlar): Tarihleri, boy teşkilati, destanlari*, Istanbul: Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfı.

References [In English]:

-Bosworth. C. E. (1968). The political and dynastic history of the Iranian world. In J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge history of Iran*. (Vol. 5, pp. 1-202). Cambridge: Cambridge University Press.

- Idem (1995). Saldjukids. In C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs & G. Lecomte (Eds.), *Encyclopaedia of islam* (Vol. 8, pp. 972-973). Leiden: Brill.
- Lambton, Ann K. S. (1968). The internal structure of Seljuq empire. In J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 5, pp. 203-282). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sevim, A. & Bosworth, C. E. (1998). The Seljuqs and the Khwarazmshahs. In *History of civilizations of Central Asia* (Vol. 2, Part 1). UNESCO Publishing.
- Rypka, J.(1968). Poets and prose writers of the late Seljuq and Mongol Periods. In J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 5, pp. 550-625). Cambridge: Cambridge University Press.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

خواجه نظام الملک و گسترش زبان فارسی در آناطولی* دکتر محسن رحمتی^۱

چکیده

آغاز نفوذ و گسترش زبان فارسی در آناطولی با نخستین حملات و استقرار ایلات ترکمن سلجوقی در قرن پنجم هجری در آن منطقه مربوط است. عملکرد نظام اداری- دیوانی سلجوقیان بزرگ در کنار سایر عوامل، در تحقق این امر مؤثر بوده است. این مقاله در صدد است تا با روش توصیفی- تحلیلی، ضمن تبیین روند گسترش زبان فارسی در آناطولی، به نقش نظام دیوانی و در رأس آن نظام الملک در این قضیه و وضوح بیشتری ببخشد. این مطالعه نشان می‌دهد که زبان فارسی، نخستین بار پس از غلبه ایلات ترکمن سلجوقی بر آناطولی در قرن پنجم هجری، بدان سرزمین وارد شده، در قرون بعد رو به گسترش نهاد؛ چنانکه مدت‌ها به عنوان زبان رسمی و درباری منطقه درآمد. نظام دیوانی سلجوقی توسط دیوان‌سالاران و کارگزاران مجرب ایرانی تأسیس شده، تثبیت یافت. این نظام دیوانی با استفاده از زبان فارسی به عنوان زبان رسمی، از طریق هدایت ایلات ترکمن به سوی آناطولی و هم از طریق اعزام مأمورین دیوانی به آناطولی در گسترش زبان فارسی در آناطولی سهم قابل توجهی داشته است.

واژه‌های کلیدی: نظام دیوانی، زبان فارسی، سلجوقیان بزرگ، خواجه نظام الملک، آناطولی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۱/۲۰
rahmati.mo@lu.ac.ir

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۸/۲۸
نشانی پست الکترونیک نویسنده:

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان، ایران.

۱. مقدمه

روابط فرهنگی ایران با آناتولی از دوره مادها آغاز شده و با فراز و فرود تا امروز هم تداوم یافته است، ولی مهم‌ترین جنبه این روابط، نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در آناتولی است که بیش از پنج قرن به عنوان تنها زبان رسمی و اداری آن منطقه درآمده بود. در طول این دوره، آثار متعدد ادبی در آناتولی به وجود آمده که گنجینه گرانمایی را از میراث فرهنگ ایرانی و زبان فارسی در خود دارد. تأمل بر تاریخ رواج زبان فارسی در آناتولی، سه دوره متمایز را نشان می‌دهد: دوره پیش از سلجوقیان روم، دوره سلجوقیان روم و دوره عثمانی. بدیهی است که در هر دوره، وضعیت زبان فارسی در این منطقه، تحت تأثیر عوامل مختلف قرار داشته و در حال تغییر بوده است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

زبان فارسی تحت تأثیر عوامل مختلفی در آناتولی، رواج یافته بود. نخستین مرحله از روند نفوذ و گسترش این زبان در آناتولی، با غلبه سلجوقیان بر متصرفات امپراتوری روم شرقی در این ناحیه (۴۶۳ ه.ق)، آغاز شده و تا پایان دوره سلجوقیان بزرگ (۵۵۲ ه.ق) را در بر می‌گیرد. این مرحله، در واقع، هنوز در حکم تکوین است. در این دوره هنوز دیگر عوامل مؤثر بر توسعه زبان فارسی دخیل نبوده و یا کمتر تأثیر داشتند. از آنجا که غلبه سلاجقه بر امپراتوری روم شرقی و انتزاع بخش وسیعی از متصرفات شرقی آن به نحوی معلول تأثیرپذیری سلاطین سلجوقی از سنن سیاسی و فرهنگی ایران، تحت القا و آموزش دیوانسالاران ایرانی است، نقش طبقه دیوانسالار در این قضیه نیز اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. این مقاله در صدد است تا با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن تبیین نظام دیوانی سلجوقیان بزرگ و جایگاه زبان فارسی در این نظام، چگونگی عملکرد و نقش نظام دیوانی در گسترش زبان فارسی را در آناتولی فقط در دوره سلجوقیان بزرگ مورد بررسی قرار دهد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

گسترش زبان فارسی در آناتولی و ابعاد مختلف آن تا کنون مورد توجه پژوهشگران متعددی قرار گرفته است. چنانکه مدرسی (۱۳۸۴) ضمن دوره‌بندی تاریخ گسترش زبان فارسی در آسیای صغیر به معرفی چهار گروه اجتماعی به عنوان حاملان و ناقلان زبان فارسی به آن دیار پرداخته، ولی به جایگاه نظام دیوانی سلجوقیان بزرگ در این امر توجهی نداشته است.

حسین نخجوانی (۱۳۴۱) به رواج پارسی‌گویی در قلمرو عثمانی پرداخته و عبدالکریم گلشنی (۱۳۵۵/الف) نیز اصولاً به معرفی کلیت فرهنگی در دربار امیرنشین‌های ترکمان آناتولی و آثار شاعران و ادیبان دربارشان پرداخته و فقط به یک اشاره مختصر به رسمیت

زبان فارسی در نظام دیوانی سلجوقی بسنده نموده‌است. او همچنین در مقاله‌ای دیگر (۱۳۵۵/ب) فقط به معرفی آثار ادبی فارسی در قلمرو عثمانی پرداخته‌است. ریاحی (۱۳۶۹) نیز با تمرکز بر آثار ادبی موجود، به بحث پیرامون زبان فارسی در آناتولی پرداخته ولی از آنجا که در دوره سلجوقیان بزرگ هنوز اثر ادبی قابل توجهی در آناتولی تولید نشده، از پرداختن بدان اجتناب نموده‌است. مصطفی لعل شاطری (۱۳۹۵) نیز به دسته‌بندی عوامل فراز و فرود زبان فارسی در قلمرو ترکان عثمانی پرداخته، ولی درباره دوره سلجوقیان، به ویژه سلجوقیان بزرگ بحث نکرده‌اند. زهرا ربانی (۱۳۹۱) با تمرکز بر وضعیت اداری و فرهنگی سلجوقیان روم، دو گروه از نخبگان حکومتی و غیر حکومتی در دربار سلجوقیان روم را شناسایی نموده و به نقش و عملکرد آنها در قبال رواج فرهنگ ایرانی در آناتولی پرداخته‌است. بنابراین، به طور کلی مباحث مطرح شده خارج از محدوده زمانی این مقاله یعنی سلجوقیان بزرگ است.

۳-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

مجاورت ایران با آناتولی و دیرینگی روابط فرهنگی بین دو سرزمین، به نحوی باعث پیوند این دو گشته‌است. تردیدی نیست که یکی از مهمترین وجوه پیوند فرهنگی ایران و آناتولی در دوران گذشته زبان فارسی است که بیش از پنج قرن زبان رسمی آناتولی بوده و بعد از آن تأثیرات عمیق این زبان بر فرهنگ و ادبیات آناتولی تا دوران معاصر تداوم داشته‌است. توجه به این امر و پژوهش درباره آن می‌تواند به درک بهتری از حوزه اقتدار فرهنگی ایران کمک نماید.

۲-۲. بحث و بررسی

۲-۱. پیدایش نظام دیوانی سلجوقی

منشأ خاندان سلجوقی به آن دسته از قبایل اغوز در شمال رود سیحون بازمی‌گردد که بعد از گرویدن به اسلام در نیمه دوم قرن چهارم، به ترکمان موسوم شده و در اثر تنگی چراخور و فشار دیگر ایلات به ماوراءالنهر کوچ کردند (مروزی، ۱۹۴۲: ۱۸؛ میرخواند، ۱۳۳۹: ۲۳۶/۴ و ۲۳۷؛ Sevim-Bosworth, 1998: 144-146). وجود نیروی ایلیاتی مقتدر، باعث شد تا آنها بتوانند در منازعات سیاسی درون خاندان آل افراسیاب در ماوراءالنهر مداخله کنند. سلطان محمود غزنوی نیز به امید بهره‌مندی از این نیروی نظامی ایلی این ترکمانان، در سال ۴۱۶ه.ق بخش قابل توجهی از آنها را به خراسان کوچاند (حسینی، ۱۹۳۳: ۳ و ۲؛ میرخواند، ۱۳۳۹: ۲۳۸/۴؛ بیهقی، ۱۳۷۴: ۲۵۱، ۳۴۸، ۶۲۵).

علاوه بر خشونت ذاتی، تعارض نوع و سطح معیشت این ایلات با ساکنان خراسان، باعث نارضایتی اهل خراسان شده و به همین خاطر محمود، آنها را به نقاط مختلف پراکنده کرد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۷، ۳۴۸، ۶۲۵؛ ابن خلکان، ۱۹۸۷: ۶۵/۵). چندسال بعد درگیری

بقایای ترکمانان سلجوقی با علی‌تگین، حکمران افراسیابی ماوراءالنهر، آنها را ناچار به مهاجرت به خراسان در سال ۴۲۶ نمود (همان: ۶۱۰، ۶۰۷ تا ۶۱۱، ۶۱۶، ۶۲۵، ۶۵۰، ۶۵۳، ۶۸۴، ۹۳۴ و ۹۳۵، ۹۳۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۶: ۴۷۶/۹ و ۴۷۷، ۵۰۵)، سپس تا سال ۴۳۱ ه. ق چند بار سپاه غزنوی را در هم کوبیدند. نخستین بار در از اواخر سال ۴۲۸ ه. ق، چغری بیگ بر مرو و اندکی بعد طغرل بر نیشابور مسلط شدند. تلاش سلاطین مسعود برای راندن آنها ثمری نداشت و سرانجام در رمضان سال ۴۳۱ ه. ق در جنگ داندانقان، اردوی سلطان مسعود را از هم پاشیدند و برای همیشه غزنیان را از خراسان راندند و خود بر آنجا مسلط شدند (همان: ۵۶۵، ۶۲۷ تا ۶۳۲، ۷۰۸، ۷۱۵ تا ۷۱۶، ۷۱۷ و ۷۱۸، ۷۲۸، ۷۵۵ تا ۷۸۲، ۸۱۷، ۸۲۹ تا ۸۴۱؛ میرخواند، ۱۳۳۹: ۲۵۳/۴ و ۲۵۴).

استغراق سلطان مسعود غزنوی در عیاشی‌های درباری و دل‌مشغولی به حوادث غزنین، هند و گرگان، عملاً وی را از توجه به خراسان غافل ساخت و در چنین وضعیتی اوضاع اجتماعی و اقتصادی خراسان به شدت آسیب دیده و نابسامانی‌های فراوان در آنجا به وجود آمده بود (همان: ۵۹، ۵۳۰ و ۵۳۱؛ ابن‌فندق، ۱۳۱۷: ۸۲ تا ۷۸). همین امر مایه رنجش خاطر برخی از بزرگان خراسان و پیوستن آن‌ها به ترکمانان شد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۳۱، ۷۳۱؛ برای اطلاع بیشتر ن. ک: کلوزنر، ۱۳۸۱: ۷۴ تا ۷۲).

از یک سو، سلجوقیان از آداب و رسوم اداره نواحی متمدن کاملاً بی‌خبر و به دیوانسالاران ایرانی نیازمند بودند و از طرف دیگر سرخوردگی دیوانیان ایرانی از دربار غزنه، آنها را به سوی اتحاد با ترکمانان سلجوقی سوق داد؛ به این امید که با استفاده از نیروی رزمی و نظامی این ایلات، ضمن کنار زدن سلاطین غلام‌تبار غزنوی، بر امور استیلا یافته، با القای اندیشه باستانی ایرانشهری، ضمن تبدیل سلجوقیان به شاهان ایده‌آل و آرمانی، موقعیت ممتاز خود را در جامعه باز یابند. به همین دلیل است که حکومت سلجوقی به عنوان حکومتی ترک‌نژاد، نخستین سلسله یا خاندان حکومتگر بعد از اسلام است که بر همه قلمرو ساسانی مسلط شده و در عصر آنها اندیشه‌های ایرانشهری به تمام و کمال احیا گردید (ن. ک: Lambton, 1968: 215).

با پیوستن این دیوانسالاران به سلاجقه و گسترش دامنه قلمرو سلجوقیان بر صفحات مرکزی و غربی ایران، نظام دیوانی شرق ایران که در آن زبان فارسی رسمیت داشت، به این نواحی نیز منتقل شد. بدین معنی که در نواحی مرکزی و غربی ایران که در زمان آل بویه، از نظر اداری هنوز زبان عربی غلبه داشت، زبان فارسی گسترش یافته و هواداران بسیاری یافت که با داوری از روی آثار علمی و شاعران پارسی‌گوی در این نواحی از قرن پنجم به بعد، می‌توان استقبال گسترده ساکنان این مناطق از رسمیت زبان فارسی را استنباط کرد. بدین ترتیب پیدا است که با ایجاد پیوند محکم و استوار میان دیوانسالاران

پارسی گوی ایرانی با دربار سلجوقی، در هر جا که سلطه سلجوقیان، گسترده می‌شد، زبان فارسی نیز در آن رواج می‌یافت. از این وزیران می‌توان به ابوالقاسم جوینی معروف به سالار پوژگان، ابومحمد دهستانی، ابوعبدالله حسین بن علی بن میکال و عمیدالملک کندری اشاره کرد (نک: اقبال، ۱۳۸۴: ۳۷ تا ۴۱)، اما بدون تردید بیشترین تأثیر بر تشکیل، تقویت و تحکیم نظام دیوانی سلجوقیان و گسترش دامه نفوذ و قلمرو آنها را خواجه نظام الملک داشت.

۲-۲. نظام الملک و نظام دیوانی سلجوقیان

خواجه حسن بن علی توسی معروف به خواجه نظام الملک در سال ۴۰۸ یا ۴۱۰ به دنیا آمده بود. پدرانیش از دهقانان معروف خراسان بودند که با توجه به مشکلات حادث شده برای دهقانان در اواخر قرن چهارم، پدر وی از ادامه شغل اجداد صرف نظر کرد و به نظام دیوانی غزنوی وارد شد (ن.ک: ابن فندق، ۱۳۱۷: ۷۶، ۷۸ تا ۸۲؛ ابن خلکان، ۱۹۸۷: ۱۲۸/۲، ۱۳۰). با شکست و عقب‌نشینی غزنویان از خراسان، به همکاری با فاتحان جدید روی آورد. او نخست از طریق علی بن شاذان وارد دربار چغری بیگ شد و به سفارش آن دو، جزو خادمان البارسلان درآمد (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۲۰۷/۱۰). با مرگ چغری بیگ در ۴۵۳ه.ق و تعیین البارسلان به جانشینی وی، نظام الملک وزیر وی شده، کوکب بختش رو به اوج نهاد. با مرگ طغرل در ۴۵۵ه.ق، و به رغم انتخاب سلیمان بن چغری بیگ به جای وی، شورش برخی امیران به هواداری البارسلان (نک: عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۳۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۲۹/۱۰)، به نظام الملک فرصتی داد تا با با سرکوبی رقیبان، پایه‌های حکومت البارسلان را استوار ساخته و در طول ده سال، سکان امور جامعه را در دست بگیرد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۹ تا ۳۳).

با مرگ البارسلان در ۴۶۵ه.ق، و به رغم وجود مدعیان زیادی برای سلطنت، خواجه نظام الملک، فرزند او ملک‌شاه را نیز طبق سنت ایرانی، به جانشینی وی تعیین و با سرکوبی رقیبان به تخت سلطنت نشاند (نک: ابن شادی، ۱۳۱۸: ۴۰۸؛ عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۵۱ و ۵۰). در ازای این اقدام، علاوه بر صدارت عظمی و ریاست دیوان مرکزی، عنوان اتابکی ملک‌شاه را نیز عهده‌دار شد (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۷۹/۱۰ و ۸۰). او سپس به مدت بیست سال دیگر وزارت را عهده‌دار بود. سرانجام، در اواسط دهه ۴۸۰ه.ق که ملک‌شاه به سن بلوغ واقعی رسیده بود، تعیین ولی عهد روابط سلطان را با نظام الملک تیره ساخت (ن.ک: نظام الملک، ۱۳۷۸: ۲۴۲ تا ۲۵۱؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۲ و ۳۳؛ لمبتون، ۱۳۷۲: ۵۱ تا ۵۴؛ Bosworth, 1968: 81-83). در این میان رقیبان خواجه فرصت یافته، توطئه قتل وی به دست فداییان اسماعیلی را برنامه‌ریزی کرده، در رمضان ۴۸۵ه.ق در منطقه صحنه در

نزدیکی نهبوند، او را به قتل رساندند(ن.ک: ابن خلکان، ۱۹۸۷: ۱۳۰/۲ و ۱۳۱؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۸/۲ و ۲۹).

از آنجا که پیش از سلطنت البارسلان، حکومت دو پادشاهی (طغرل و چغری) در نزد سلاجقه حاکم بود و هر دو تا آخر سلطنت خود مشغول مبارزه با مخالفان بودند(نک: حسینی، ۱۹۳۳: ۱۲ تا ۲۹؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ج ۹/۴۹۶، ۵۰۴ تا ۵۱۱، ۵۲۸ و ۵۲۹، ۵۳۲ تا ۵۴۰، ۵۴۵ و ۵۴۶، ۵۵۶، ۵۹۴، ۵۹۸ و ۵۹۹، ۶۰۲، ۶۰۵، ۶۰۹ تا ۶۱۲، ۶۲۶ تا ۶۲۸، ۶۳۳ و ۶۳۴؛ ۱۰/۵ و ۶، ۲۰، ۲۵ تا ۲۹)، نه خود و نه کارگزاران شان، فرصت استقرار یک نظم سیاسی و اداری را نداشتند؛ بنابراین فقط نظام الملک بود که برای اولین بار یک نظام سیاسی - اداری برای سلجوقیان طرح ریزی و ابداع کرد(عمادکاتب، ۱۳۱۸ق: ۶۰؛ کلوزنر، ۱۳۸۱: ۲۶). در این نظام، خواجه با اقتباس از سنت سیاسی - اداری ایران، عالی ترین جایگاه را برای وزیر تعیین و توصیه می کرد چنانکه «صلاح و فساد پادشاه و مملکت» را وابسته به وزیر تلقی می کرد(نظام الملک، ۱۳۷۸: ۳۱). خواجه در ابتدای وزارت، با دو معضل اساسی روبرو بود: یکی عدم وجود یک نظام سیاسی ساختارمند که رابطه سلطان با خلیفه و سران ایلات ترکمن را نیز مشخص کند. دیگر، ویرانی های گسترده در کشور بود که در اثر لشکرکشی ها و تاخت و تازهای ترکمن ها (نک: همان جا؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۶/۲) و همچنین تعصبات و منازعات مذهبی(ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۰/۳۳)، ایجاد شده بود. بدین سان پیدا است که نظام الملک، در هر دو مورد یک دغدغه دوسویه داشت: از یک سوی، دغدغه مذهبی و از سوی دیگر دغدغه اداری - کشوری (ملی - میهنی)؛ بنابراین در جنبه نخستین، در حالی که با القای اندیشه سیاسی ایرانشهری برای تبدیل سلاطین سلجوقی به شاهان آرمانی و ایجاد حکومتی با الگوی ایرانی در قلمرو سلجوقی می کوشید (ن.ک: نظام الملک، ۱۳۷۸: ۱۱ تا ۱۵، ۳۰، ۱۸ تا ۳۱؛ اکبری، ۱۳۸۶: ۹ تا ۲۸)، بر اساس دغدغه های مذهبی سعی داشت تا با تنظیم روابط خلافت و سلطنت(ن.ک: ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۰/۳۵؛ کلوزنر، ۱۳۸۱: ۴۱؛ لمبتون، ۱۳۷۲: ۲۱۰)، حداکثر تلاش را برای حفظ دستگاه خلافت در مقابل فشار فزاینده سلجوقیان، انجام دهد. چنانکه برخی درباریان سلجوقی که سلطان را به نابودی خلافت عباسی تشویق می کردند، به عنوان «بدمذهبان» معرفی می کند (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۲۵۵). در جنبه دوم نیز با رفع لعن رسمی اشاعره و رافضیان (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۰/۲۰۹)، برای رفع این منازعات مذهبی و پیامدهای منفی آن گام برداشت و سپس با تأسیس مدارس نظامیه در جهت تحکیم و تقویت مذهب شافعی (که خود معتقد بدان مذهب بود)، علاوه بر حمایت از طبقات مختلف مذهبی (کسایی، ۱۳۵۸: ۶۹ به بعد) سعی کرد دغدغه مذهبی خود را مرتفع سازد و از طرف دیگر هم سعی کرد با حمایت از الگوی حکومت متمرکز و القای این اندیشه به سلجوقیان (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۱۱ تا ۱۴)،

لگام گسیختگی ایلات ترکمن را مهار کرده، اقدامات آنها را در یک مسیر و مجرا قرار دهد تا قابل کنترل باشد. سپس با احیا و گسترش وسیع نظام اقطاع‌داری کوشید تا مستمری و معاش این ایلات لگام گسیخته و سران آنها را به آبادانی زمین‌های تحت تصرف‌شان پیوند زده، آنها را از ویران کردن زمین‌های کشاورزی بازداشته و حتی آنها را به گسترش آبادانی این زمین‌ها تشویق کند. در سومین مرحله نیز با توسعه سیستم اداری- دیوانی دوره غزنوی کوشید تا بر همه امور استیلا یافته و همه چیز را تحت کنترل و نظارت بگیرد. بدین ترتیب او موفق شد با اقتباس از الگوهای پیشین، استفاده از تجربیات حکومت‌های سلف و ایجاد تغییراتی در آنها نظام دیوانی و اداری سلجوقی را پایه‌ریزی نماید.

نقش او در این زمینه چنان بود که بسیاری از مورخان متقدم و متأخر او را بنیانگذار این سیستم معرفی کرده (کسای، ۱۳۵۸: ۶۵ و ۶۴) و بخش قابل توجهی از تلاش محققان امروزی نیز صرف تعیین سهم او در این قضیه شده است (ن.ک: کلوزنر، ۱۳۸۱: ۲۶؛ لمبتون، ۱۳۷۲: ۱۱۲ به بعد؛ Lambton, 1968: 211, 225). در طول دو دهه اول حکومت سلجوقیان، رفتارهای خشن ترکمانان در مناطق متصرفی، چنان تأثیر ویرانگری گذاشته بود که همه نهادهای قبلی را نابود کرده و کشور را در ویرانی و بی‌سامانی افکنده بود (عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۶۰؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۶/۲)، اما نظام الملک در سایه تدابیر فوق، به خوبی توانست در اندک زمانی چنان آبادانی و عمران را به این کشور بازگرداند که در ادوار بعد، زمان صدارت او، از نظر رفاهیت مردم ضرب‌المثل شده، به عنوان یک الگوی دست‌نیافتنی درآمد (نک: ابن شادی، ۱۳۱۸: ۴۰۸؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۹؛ عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۵۷؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۷۵/۱۰). با چنین شیوه مدیریتی، امکان توسعه قلمرو سلجوقی نیز فراهم گشته و خواجه نیز با تسری نظام اداری خود بر اراضی مفتوحه، امکان بهره‌مندی هر چه بیشتر از این اراضی را فراهم کرد. با توجه به آنچه که درباره جایگاه نظام الملک در نهاد دیوانی اداری گفته شد و همچنین با توجه به خردسالی ملک‌شاه در هنگام تصدی سلطنت و عهده‌داری اتابکی وی توسط خواجه پیدا است که او چنان بر دیوان و دستگاه و امور سلطنتی قلمرو سلجوقی مسلط شد که «برای شاه جز تخت و صید چیزی نمانده» و همه اختیارات در دست نظام الملک قرار داشت (ابن خلکان، ۱۹۸۷: ۱۲۸/۲). با این وصف است که اکثر اقدامات ثبت شده به نام ملک‌شاه و دوران وی را می‌توان عملکرد نظام الملک دانست (ن.ک: عوفی، ۱۳۳۵: ۶۴؛ عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۵۸).

در سایه چنین وضعیتی است که او را با صفاتی چون «مقتدای صدور عالم و پیشوای دهاء بنی آدم» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۹)، یا «صدر جریده وزرای عالی‌شان و شه‌بیت قصیده قهارمه والا مکان» (کرمانی، ۱۳۳۸: ۴۹) و جز آن ستوده‌اند و یا چنان که عوفی گفته: «اتفاق جمهور فضلا و اجماع زمره عقلا است که نظام الملک واسطه عقد دولت و دره قلاده»

سلطنت آل سلجوق بود» (عوفی، ۱۳۳۵: ۶۴).

۲-۳. نظام دیوانی و گسترش زبان فارسی در آناتولی

با توجه به نحوه گسترش زبان فارسی در آناتولی و جایگاه نظام اداری و دیوانی سلجوقیان و در رأس آن خواجه نظام الملک توسی در تحولات فرهنگی اجتماعی آن عهد، نحوه اثرگذاری یا ایفای نقش نظام دیوانی در این پدیده در دو محور قابل ردیابی و مطالعه است:

۲-۳-۱. نظام دیوانی و مهاجرت ترکمن‌ها به سوی آناتولی

چنانکه گفته شد دیوان سالاران ایرانی با هدف احیای حکومت ایرانی و نیل به اهداف طبقاتی خود از طریق القای این الگوی حکومتی به سلجوقیان و تحکیم قدرت آنها مطابق الگوی ایرانی به سلجوقیان پیوستند. با تلاش این دیوان سالاران میراث اداری-دیوانی فرهیخته و نظام یافته شرق ایران به دربار سلجوقی منتقل شده و مسئولیت اداره کشور بر عهده این دیوان سالاران قرار گرفت. بدین ترتیب، در طول چند سال همکاری دیوان سالاران ایرانی با سلجوقیان، نظام سیاسی و طبقه حاکمه سلجوقی تحت القای دیوان سالاران ایرانی از سنت سیاسی ایللی خود، دست کشیده و به سوی حکومت متمرکز سوق داده شدند. از آنجا که مهم ترین نماد این تأثیرپذیری از سنن سیاسی ایرانی مربوط به حاکمیت یک شخص بر کل قلمرو و همچنین مسئله انتقال موروثی سلطنت بود و این دو قضیه به طور هم زمان و در هنگام تصدی منصب وزارت توسط خواجه نظام الملک صورت گرفت، می توان نقش برتر در این ماجرا را به خواجه نظام الملک نسبت داد.

از نظر ترکمانان سلجوقی، قلمرو، ملک طلق همه اعضای خاندان سلجوقی و حاکمیت بر قلمرو (=پادشاهی) نیز حق همه آنها بود که بر حسب ارشادیت سنی، امکان تصدی ریاست بر کل خاندان و حاکمیت بر قلمرو را پیدا می کردند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۲، ۳۰؛ Bosworth, 1968: 63). همچنین این ترکمانان بر حسب سنن سیاسی قدیمی رایج در استپ و در میان قبایل ترک، به نظام سیاسی دو پادشاهی اعتقاد داشتند (نک: فرای، ۱۳۶۵: ۱۵۹، ۱۶۴ و ۱۶۵). چنانکه در آغاز غلبه سلجوقیان بر ایران مانند دیگر طوایف صحرائشین، دو حکومت در شرق و غرب به ریاست طغرل در ری و چغری در مرو شکل گرفت. بعد از مرگ چغری بیگ در ۴۵۳ ه.ق، نیز قلمروی او به فرزندش البارسلان رسید و طغرل هیچ ادعایی نسبت به میراث برادر نداشت و برای وحدت دو بخش امپراتوری اقدامی انجام نداد. با مرگ طغرل، نظام الملک به عنوان سرکرده دیوان سالاران ایرانی، تصمیم به تغییر این هر دو شیوه گرفت؛ بنابراین ضمن اعلان سلطنت البارسلان به عنوان تنها سلطان قلمرو سلجوقی، عملاً بر نظام و تفکر سیاسی ایلیاتی دو پادشاهی خط بطلان کشید. با توجه به سن و سال البارسلان و اینکه او عضو ارشد خاندان نبود (ن.ک: ابن اثیر، ۱۳۸۶: ۱۰/۷۴)،

معلوم است که سنت سیاسی تعلق حاکمیت به عضو ارشد خاندان را نیز منسوخ نموده است. طبیعی بود که سران ایلات ترکمان و اعضای ارشد خاندان سلجوقی از این امر رنجیده شوند. نخست قتلش، حکمران گرگان و دامغان (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۱؛ حسینی، ۱۹۳۳: ۳۰ تا ۳۱)، و بعدها موسی ییغو، حکمران هرات (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۳۴/۱۰) و قاورت، حکمران کرمان (حسینی، ۱۹۳۳: ۴۰ تا ۴۱) به مقابله با این امر برخاستند. نظام الملک شخصاً با حضور در میدان جنگ (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۳۶/۱۰) و با پشتیبانی سپاهیان دایمی و مجهز مرکب از غلامان ترک و افراد آزاد که طبق رسوم دیوانی ایرانی ترتیب داده بود (لمیتون، ۱۳۷۲: ۲۱۴؛ Bosworth, 1968: 63)، این مدعیان را ناکام و سرکوب نمود (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۳۷ تا ۳۴/۱۰). بدین ترتیب، مهم ترین معضل حکومت سلجوقی در دوره البارسلان و ملکشاه سلجوقی یعنی دوره تثبیت قدرت سلجوقیان، تمرکزگیزی ایلات ترکمن بود. به اجماع مورخان سلجوقی، البارسلان بعد از شکست قتلش بن اسراییل در ۴۵۶ه.ق، قصد کرد تا همه ترکمن ها و ایلات تابع وی را نیز به قتل برساند، ولی نظام الملک مانع شد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۳۷/۱۰؛ حسینی، ۱۹۳۳: ۳۲؛ رشیدالدین فضل الله، ۱۳۶۲: ۲۷۴/۲؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷۳؛ آقسرایلی، ۱۹۴۳: ۱۶). نظام الملک علت این اقدام را چنین توضیح می دهد: «هر چند از ترکمانان ملالتی حاصل شده است و عددی بسیار اندک ایشان را بر دولت حقی ایستاده است که از ابتداء دولت خدمت ها کرده اند و رنج ها کشیده و از جمله خویشاوندان اند» (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۱۳۹). بدین ترتیب او که مدبر اصلی حکومت سلجوقی و ضامن نظم و انضباط قلمرو آنها بود، برای آنکه هم پادشاهی سلجوقی و هم کشور تحت فرمان را از درازدستی ها و تعرضات ایلات ترکمن برهاند و هم ترکمانان را به عنوان بازوان قدرتمند سلطنت سلجوقی نگه دارد، راه برون رفتی می اندیشد و آن، کوچاندن این ایلات ترکمن از داخله قلمرو به سرحدات غربی بود.

با توجه به زندگی ایلداتی ترکمن ها و علاقه آنها به نقاط مرتعی، بدیهی بود که این مکان آناتولی باشد که در این زمان جزو امپراتوری بیزانس بود. هدف نهایی این سیاست را در سخن منسوب به نظام الملک می توان یافت که اگر پیروز شدند «اقلیمی در ممالک پادشاه افزوده باشند و اگر کشته شوند خاری از پای دولت بیرون آمده باشد» (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۶۲: ۲۸۵/۲).

اگرچه حملات ترکمن ها به نواحی شرقی آناتولی در زمان طغرل و ابراهیم پناال آغاز شده بود (نک: ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۵۹۸ تا ۵۹۹)، ولی این دست اندازی ها از حد تاخت و تازهای غارت گرانه فراتر نمی رفت. در عهد البارسلان و ملکشاه و تحت تدابیر خاص نظام الملک این امر به استقرار و اسکان ایلات ترکمن در آناتولی انجامید. نظام الملک

علاوه بر کوچ اجباری برخی ایلات به این نواحی مرزی (مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷۳؛ آقسرای، ۱۹۴۳: ۱۶)، دیگر ترکمانان را نیز به حضور در آن منطقه تشویق کرد. بدین ترتیب ضمن حفظ ارتباط و همدلی این ترکمن‌ها با سلطان سلجوقی، نواحی مرکزی و غربی ایران را نیز از تاخت و تازهای این ترکمن‌ها رهایی بخشید و از طریق آنها به گسترش قلمرو سلجوقی کمک کرد.

شروع مهاجرت ترکمن‌ها به آناتولی و پیشروی منظم آنها در متصرفات بیزانس، واکنش شدید قیصر رومانوس دیوجانوس را در پی داشت که با لشکرکشی به نواحی شرقی قلمرو خود، به دفع تاخت و تاز ترکمانان مشغول شد. ترکمانان چاره‌ای جز پناه‌جستن به دربار سلطان سلجوقی البارسلان نداشتند، سلطان نیز تحت القا و الهام از خواجه، به یاری و حمایت از این ترکمن‌ها پرداخت و در سال ۴۶۳ ق. / ۱۰۷۱ م در ملازگرد با قیصر روم مصاف داد و ضمن تحمیل شکست سنگین، او را به اسارت درآورد. او سپس با آزادی قیصر و بازگرداندن وی کوشید تا ضمن انتزاع بخش‌هایی از متصرفات روم شرقی و اخذ خراج معین، آن امپراتوری را مطیع خود نماید (عماد کاتب، ۱۳۱۸ ق: ۴۴ تا ۴۰؛ حسینی، ۱۹۳۳: ۴۷ تا ۵۲؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۴ تا ۲۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ ق: ۶۵/۱۰؛ ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۱؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۲: ۲۷۹/۲ تا ۲۸۳). اگر چه به گفته مورخان فوق، نظام‌الملک در ابتدای جنگ همراه اردوی تدارکاتی در تبریز یا همدان به سر می‌برد، اما شیوه مدیریتی هوشمندانه او در تدارک ملزومات جنگی سربازان سلجوقی و حمایت‌های جانبی از آنها چنان بود که نقش عظیمی را برای وی در این پیروزی قابل شده‌اند (نک: کسای، ۱۳۵۸: ۳۱).

به دنبال این رویداد، احساس نیاز ترکمانان به حمایت سلطان شدت گرفت. بنابراین، در نتیجه نبرد ملازگرد، علاوه بر التیام رابطه فیما بین آنها با سلطان سلجوقی، راه توسعه قلمروی سلجوقی از طریق استقرار دستجات ترکمن (حالا تقریباً وفادار به سلطان) در آناتولی باز و هموار شد. با مشورت و تدبیر نظام‌الملک به رؤسای این ایلات اجازه داده شد تا با پیشروی در آناتولی هر چقدر از متصرفات بیزانس را که می‌توانند تصرف کنند و در ازای آن، علاوه بر استقرار ایل و اتباع خود در آنجا، آن ناحیه به صورت دائمی و موروثی در اقطاع خود و فرزندان‌شان قرار خواهد گرفت (ن.ک. نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۷؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۲: ۲۸۴/۲). در پی این فرمان، امیر سلتوق، ارزروم و مضافات آن، امیر اُرتق، ماردین، آمد و ملازگرد، امیر چاولی، مرعش و هرنوس، امیر منگوچک، ارزنجان، کماخ و کوغونیه و امیر دانشمند، نواحی قیساریه، سیواس، توقات و نکیسار را در تصرف درآوردند (همان‌جاها).

بدین ترتیب، طبق دستور، این اراضی از طرف دیوان مرکزی به اقطاع دائمی این امیران

ترکمن در آمد. البته این بدان معنا نیست که مستقل بودند، بلکه مطابق آنچه که نظام الملک در باب وظایف مقطعان و حدود اختیارات آنها و بازرسی عملکرد آنها توسط دربار آورده (نظام الملک، ۱۳۷۸: ۴۳، ۱۷۷) و همچنین شواهدی که در دیگر منابع آمده (ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۷)، معلوم می شود که آنها مطیع سلطان سلجوقی بوده و خود را به عنوان مقطع از سوی سلطان سلجوقی می دانستند. بنابراین، دست دیوان مرکزی برای سامان دادن و هم نظارت بر اوضاع اداری منطقه در این اقطاعات تازه بدست آمده، گشاده بود.

بخشی دیگر از ایلات ترکمن، به ویژه اتباع قتلش بن ارسلان اسراییل، که به صورت تبعیدی به مرزها رانده شده و در سرزمین های بین روم و شام در حدود الرها (اورفا امروزی) مستقر شده بودند، مدتی را در وضعیت نامناسب گذراندند (آقسرائی، ۱۹۴۳: ۱۶). سرانجام، بعد از مدتی خود را در دسته بندی های سیاسی وارد ساختند تا از این طریق بر مشکلات معیشتی خود فائق آیند. بدیهی است که به علت خشم سلطان، اجازه و توان مراوده با امیران ترکمن متبوع دولت سلجوقی نداشتند، لذا کوشیدند تا با دشمن سلجوقیان یعنی رومیان متحد شوند. از آنجایی که قیصر روم نیز در این زمان، به خاطر بیم از به هم خوردن صلح با سلجوقیان، به آنها یاری نمی رساند، لذا با نقفور ابلستانی، از سرداران روم که علیه قیصر عاصی شده بود پیوستند و او را یاری دادند تا با محاصره شدید قسطنطنیه، بر آن شهر مسلط شود (ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۵). دربار سلجوقی از این اتحاد بسیار ناخرسند و بیمناک بود که وجود این ایلات در قسطنطنیه بتواند به عنوان ابزار تحریک برای حملات تلافی جویانه رومیان باشد، لذا سردار بزرگی چون برسق را مأموریت داد تا با تحت فشار قرار دادن رومیان، این ترکمانان را مراجعت دهد. اگر چه اقدامات برسق برای تحت فشار قرار دادن روم به جایی نرسید، ولی او با استفاده از حيله و نیرنگ توانست فرزند ارشد قتلش را به خود جلب کرده و پس از قتل وی، اتباعش را پراکنده سازد (همان: ۱۱۶؛ حسینی، ۱۹۳۳: ۷۱).

آنها سپس بر فرزند دیگر قتلش به نام سلیمان گرد آمدند. سلیمان شاه سپس به جلب دیگر دستجات پراکنده ترکمن و به تقویت سپاه خود از این طریق پرداخت (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۷۹). او با عبرت گرفتن از سرنوشت برادرش، کوشید تا از طریق همراهی با دولت سلجوقی و امیران ترکمن متابع آن و با تاخت و تاز در متصرفات روم تحت عنوان غزوه، برای بهبود وضعیت خود اقدامی کند. اگر چه تا این زمان دولت روم شرقی چنان ضعیف شده بود که ترکمانان از هر سو به شهرهای آن حمله برده و با غزوات خود عرصه را بر رومیان تنگ کرده بودند (ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۷)، اما اندکی بعد، حملات تلافی جویانه قیصر روم، امیران ترکمن را تحت فشار قرار داد. سلیمان و اتباعش با اغتمام فرصت، به حمایت و همراهی با این امیران ترکمن برخاسته، در عقب نشانیدن رومیان

کوشیدند (آقسرایبی، ۱۹۴۳: ۲۷). سپس سلیمان، در ۴۷۷ه.ق با اغتنام فرصت از غفلت حکمران رومی انطاکیه، آن شهر را تصرف کرده، آن را به ملکشاه تحویل داد (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۳۹/۱۰؛ ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۶؛ آقسرایبی، ۱۹۴۳: ۱۹ تا ۲۰؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷۳). از آنجا که انطاکیه خراج معلومی را به حکمرانان سلجوقی حلب تحویل می داد، امیر حلب در صدد قتل سلیمان بن قتلمش برآمد ولی با مقاومت سلیمان، او کشته و حلب نیز تصرف شد (همان جاها). او سپس به متصرفات روم حمله کرده، شهرهای نیکومدیه، نیقیه و قونیه را در تصرف گرفت (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۳۸/۱۰؛ ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۸؛ تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۷۹). امیر ارتق، که روابطش با دربار تیره بود، برای بهبود این روابط و خوش آمد سلطان، به تصور اینکه سلیمان بر سلطان عاصی شده، به نبرد با او شتافته، وی را در ۴۷۸ه.ق به قتل رساند (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق: ۱۴۷/۱۰؛ ابن عبری، ۱۹۸۶: ۱۱۹).

فتح انطاکیه به نام ملکشاه، پسند خاطر دربار سلجوقی آمده و بر روابط آنها به شدت تأثیر گذاشت. چنانکه دربار سلجوقی از موضع تند و خصمانه سابق علیه خاندان قتلمش و اتباع ترکمن وی عدول کرده، و به طور ضمنی همچون دیگر ترکمن ها، به آنها نیز اجازه پیشروی در قلمروی رومیان داده شد. به عبارت دقیق تر فتح انطاکیه به نظام الملک فرصت داد تا سلطان ملکشاه را متقاعد نماید که با خاندان قتلمش مهربان تر رفتار کند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۸). علاوه بر این، حدود مرزی قلمروهای امیران ترکمن آناتولی دقیقاً تحدید و مرزبندی نشده بود، لذا هر از گاهی، این امیران بر سر تصرف چراگاه و مراتع با یکدیگر درگیر می شدند (همان جا؛ رشیدالدین فضل الله، ۱۳۶۲: ۲/۲۸۵). دربار و دیوان مرکزی نیز گویا برای اجتناب از تیرگی روابط خود با این امیرنشینان، از مداخله در این اختلافات پرهیز می کرد. اینک که سلطان با خاندان قتلمش بر سر مهر آمد، به صلاح دید خواجه نظام الملک، فرزند سلیمان با نام داود یا قلیج ارسلان را به عنوان رئیس ترکمن ها و مسئول رسیدگی و حل و فصل اختلافات فیما بین آنها تعیین کرد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۸؛ حسینی، ۱۹۳۳: ۷۲؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷۴).

قلج ارسلان نیز با اغتنام فرصت و از ریاستی که به دست آورده بود و برای حل اختلاف امیران ترکمن به سوی شرق عطف عنان کرده و ابلستان و ملطیه را از قلمرو دانشمندیه در تصرف گرفت (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۷۹). بدین ترتیب او متصرفات خود در نواحی مرکزی آناتولی را توسعه داده و قونیه را به عنوان پایتخت خود تعیین کرد. بدین ترتیب آنها غربی ترین امیرنشین ترکمن را در آناتولی تشکیل دادند که هسته اصلی و اولیه حکومت سلجوقیان روم بود و بعدها با استیلا بر دیگر امیرنشین های ترکمن، همه آناتولی را زیر سلطه گرفت و تا دو قرن بعد به حیات خود ادامه داد.

۲-۳-۲. نظام دیوانی و رسمیت زبان فارسی در آناتولی

از دیرباز در ایران باستان، بخش قابل توجهی از درباریان مشغول ادارهٔ جامعه از طریق اجرای اراده و دستورهای شاه بودند. این افراد طبقه‌ای را تحت عنوان دبیران شکل می‌دادند که یکی از طبقات ممتاز جامعهٔ ساسانی به حساب می‌آمدند (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۹/۱؛ کریستن سن، ۱۳۷۰: ۱۹۶ تا ۲۰۰). شیوهٔ اداری ساسانی را اعراب نیز در دورهٔ بعد از اسلام اقتباس کردند و در نتیجه، بخش اعظم افراد این طبقه برای ادامهٔ انجام وظیفه ابقا شدند. با توجه به تنوع وظایف اداری و لزوم تقسیم کار، این دبیران هر کدام در دفتری جداگانه مشغول کار بودند که در اصطلاح «دیوان» نامیده می‌شد؛ بنابراین در دوران بعد از اسلام این مستخدمان دولتی، به عنوان دیوانیان یا دیوان‌سالاران شناخته شدند و دبیر فقط به کاتبان نامه‌ها یا شاغلان دیوان رسایل اطلاق گردید (نظامی عروضی، ۱۳۷۷: ۱۹ تا ۲۳). با توجه به جامعهٔ طبقاتی ساسانی و اینکه دبیران جزو اشراف محسوب می‌شدند، قاعدتاً مشاغل آنها به صورت موروثی به فرزندان شان می‌رسید. آنها برای کسب مهارت در کار و توانایی حفظ جایگاه در مقابل رقیبان، گویا رازنامه‌هایی داشتند و راز کار خود را به هر کسی آموزش نمی‌دادند. بدین ترتیب توانستند در نزد اعراب موقعیت برتر خود را نگه دارند، چنانکه با تغییر زبان دیوان از پهلوی به عربی نیز تغییری در موقعیت آنها ایجاد نشد و آنها با فراگرفتن زبان عربی همچنان خود را حفظ کردند.

با استقرار دولت‌های نیمه مستقل ایرانی در شرق، تشکیلات دیوانی و اداری موجود در دربار خلافت، اقتباس گردید، اما با احیای زبان فارسی و گسترش تکلم به آن زبان، بتدریج، زبان فارسی جدید نیز از آغاز قرن سوم به بعد جای خود را در نظام دیوانی باز کرد، چنانکه زبان رسمی، در دیوان‌سالاری سامانی، در قرن سوم، زمانی که هنوز این حکومت جنبهٔ محلی داشت، پارسی دری بود اما با تبدیل آن به حکومت منطقه‌ای و ارتباط مستقیم با بغداد، لزوم تغییر در آن احساس می‌گردید و به فرمان امیر احمد بن اسماعیل زبان تازی نیز به دیوان افزوده شد (مستوفی، ۱۳۶۲: ۳۷۸)؛ یعنی در این نظام دیوانی، نامه‌های ملوک پارسی‌گوی را به پارسی و نامه به دربار خلیفه و دیگر امیران عرب را به تازی می‌نوشتند. این امر، تبحر در هر دو زبان را برای دیوانیان الزامی کرده و به انحصاری بودن این شغل کمک می‌داد. این ساختار زبانی در دیوان، در تمام دورهٔ سامانیان تداوم داشت و غزنویان نیز با اقتباس نظام دیوانی خود از سامانیان (نظامی عروضی، ۱۳۷۷: ۲۲، عقیلی، ۱۳۶۴: ۱۵۰ تا ۱۵۲؛ بیهقی، ۱۳۷۴: ۳۲۰، ۵۸۵، ۲۶۳، ۱۸۹، ۴۶۹)، آن را ادامه دادند. اگرچه ابوالعباس اسفراینی، وزیر سلطان محمود، زبان فارسی را به عنوان تنها زبان دیوان انتخاب کرد، ولی چند سال بعد احمد بن حسن میمندی دوباره زبان عربی را به زبان دیوانی افزود و همان روال عهد سامانیان ادامه یافت (کرمانی، ۱۳۳۸: ۴۰ تا ۴۲؛ عقیلی، ۱۳۶۴: ۱۵۳).

در این ساختار نیز همچون دوران قبل از اسلام، دیوانیان به لحاظ ارتباط با حکمرانان، همچنان به عنوان یک قشر متنفذ و اشرافی باقی ماندند. با توجه به اصطکاک منافع میان امیران سامانی و به دنبال آن غزنوی با دهقانان و اشراف زمین‌دار (نک: فرای، ۱۳۶۵: ۵۶، ۱۳۰، ۲۱۶) و در نتیجه، نامساعد شدن شرایط برای طبقه دهقان، عده زیادی از آنها با رها کردن اراضی و مهاجرت به شهر خود را از آن طبقه خارج ساختند. بخشی از آنها نیز با ورود به دربارهای حکام تحت عنوان دیوانسالاران مشغول به کار شدند (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۷۴ تا ۷۲). این روند، علاوه بر تقویت دیوانیان، به گسترش علایق اشرافی‌گری و باستانی‌گری در میان آنها کمک کرد.

با غلبه سلجوقیان و تکوین نظام دیوانی آن، زبان فارسی همچنان غالب شده ولی با توجه به شیوه انتخاب عمیدالملک کندی به وزارت، یقین باید دانست که نظام دیوانی در عهد طغرل و کندی دو زبانه بوده که در آن زبان پارسی و تازی هر دو به کار می‌رفته‌اند (عماد کاتب، ۱۳۱۸ق: ۳۱؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۶ق: ۳۱/۱۰؛ کرمانی، ۱۳۳۸: ۴۸). البته همچون دوره غزنوی زبان عربی به عنوان زبان پایه به کار می‌رفته و زبان فارسی بیشتر در محاورات و احکام دیوان رسایل استفاده می‌شده است. به نظر می‌رسد که با استیلای نظام‌الملک بر دیوان و دربار سلجوقی این وضعیت تغییر کرده باشد، زیرا در میان همه صفات نیکی که برای نظام‌الملک بر شمرده‌اند، هیچ کس درباره فصاحت و بلاغت او و یا مهارت وی در زبان عربی سخن نمی‌گوید و حتی او را بی‌توجه به شعر و ادب بر شمرده‌اند (نظامی عروضی، ۱۳۷۷: ۶۶). از این قضیه و همچنین از قیاس او با اسفراینی و فخرالدین علی بن حسین که دیوان را فارسی کرده بودند (کرمانی، ۱۳۳۸: ۴۰ تا ۴۱؛ عقیلی، ۱۳۶۴: ۱۵۲؛ آقسرای، ۱۹۴۳: ۶۴) و همچنین با توجه به نگارش نخستین متن تاریخ سلجوقیان به زبان پارسی (ابن‌عبری، ۱۹۸۶: ۸۷؛ ابن‌عدیم، ۱۹۷۶: ۳۲)، می‌توان استنباط کرد که نظام‌الملک، زبان پارسی را به عنوان یگانه زبان رسمی نظام دیوانی در آورده باشد. اگر چه به نظر می‌رسد که بعد از مدتی دوباره زبان عربی به نظام دیوانی افزوده شده باشد، اما نمی‌توان آن را به زمان حیات نظام‌الملک مربوط دانست و گویا تا پایان حکومت وی زبان رسمی نظام دیوانی، زبان پارسی بود (نک: صفا، ۱۳۳۶: ۴۸۹/۲؛ کلوزنر، ۱۳۸۱: ۹۲؛ Rypka, 1968: 550-551).

با توجه به تمهیدات نظام‌الملک در راستای تحکیم نظام دیوانی - اداری و اعمال سلطه سلجوقیان بر اقصی نقاط امپراتوری، زبان پارسی نیز با مأموران دیوانی به این مناطق رفت و در این میان، ناحیه آناتولی اهمیتی ویژه داشت. از آنجا که خواجه تا پایان عمر نسبت به حفظ تعادل در روابط فیما بین دربار و دیوان مرکزی با رؤسای ایلات ترکمن که عموماً به آناتولی مهاجرت کرده بودند، حساس و نگران بود، می‌توان استنباط کرد که او برای تنظیم

و تنسيق امور حكومتی در این اراضی که برای اولین بار به قلمرو سلجوقی ضمیمه شده بودند، ترتیبی نیکو اتخاذ کرده باشد؛ زیرا دیگر بخش‌های قلمرو سلجوقی، در ادوار قبل در عهد سامانیان- غزنویان یا بویهیان جزو تشکیلات اداری- دیوانی بود و اسناد و مدارک اداری دیوانی آن هنوز وجود داشت و می‌توانست مبنا و معیار کار اخذ خراج در عهد سلجوقی قرار گیرد. اما آناتولی قبلاً جزو قلمرو بیزانس بوده که نظام اداری یونانی مخصوص به خود را داشت؛ بنابراین تعیین میزان خراج اراضی و درآمدهای آن نواحی و ترتیب اسناد مربوطه (حتی اگر قرار بود اسناد و مدارک یونانی مربوطه به زبان فارسی ترجمه گردد) کاری عظیم بوده که نظام الملک از آن غافل نبوده است، زیرا این مناطق علاوه بر خراج خود، بایستی خراج معهود قیصر و یا شهرهای نامفتوح رومی را نیز به دربار منتقل سازند (آفسرای، ۱۹۴۳: ۱۹). از جزئیات اقدامات خواجه در این زمینه اطلاعی در دست نیست، اما این که به جای اجرت به کشتی‌بانان جیحون، برات انطاکیه و دیگر شهرهای رومی را تحویل داد (همان‌جا)، به خوبی گویای آن است که خواجه خراج این نواحی را در کنترل داشته است. چون او از مأموران بومی برای امور دیوانی نمی‌توانست به صورت رسمی استفاده کند، بنابراین مأموران زیادی از نواحی ایرانی‌نشین به آنجا اعزام گردیدند و از آنجا که این مأموران، ایرانی و پارسی‌گوی بودند، زبان فارسی به عنوان زبان دیوانی و اداری در آناتولی گسترش یافت و رسمیت پیدا کرد.

از فهرست اسامی کارگزاران دربار سلجوقیان آناتولی در اواخر قرن ششم که با نسبت آبی (آوه‌ای)، طبسی و اصفهانی و جز آن مشهور بودند (ابن بی‌بی، ۱۹۵۷: ۲۷۳، ۲۷۵، ۱۸۳، ۲۷۶)، می‌توان استنباط کرد که خواجه تعداد زیادی از کارگزاران نظام دیوانی را به آن ناحیه مأمور کرده باشد و حضور گسترده آنها در دربار سلجوقیان آناتولی تا دو قرن بعد ادامه داشت و تحت تأثیر فعالیت فرهنگی آنها، اعضای خاندان حاکمه سلجوقی در سنن، فرهنگ و آداب ایرانی مستحیل شدند؛ چنان‌که دربار سلجوقیان آناتولی به یک دربار کاملاً ایرانی و فارسی‌زبان مبدل گشت. در این زمینه، آنها حتی از دربار سلجوقیان ایران نیز پیشی گرفته و فرزندان خود را با نام‌های پادشاهان کیانی همچون کیقباد و کیکاوس و کیخسرو نامگذاری می‌کردند (ن.ک: مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷۶ تا ۴۸۰). این قضیه منحصر به خاندان سلطنتی نبود و دیگر خاندان‌های ترکمن حاکم نیز تحت تأثیر آن قرار گرفتند (ن.ک: ابن بی‌بی، ۱۹۵۷: ۱۰۳). همچنین سلاطین سلجوقی در این زمان به طور کامل پارسی‌گوی شده و علاوه بر آنکه در محاورات خود به پارسی سخن می‌گفتند (همان: ۱۱۵)، توان سرودن شعر به این زبان را هم داشتند (ن.ک: همان: ۸۶، ۱۶۳). این وضعیت دربار قونیه را به یکی از مهمترین مراکز حمایت از ادیبان و شعرای پارسی‌گوی بدل کرد (ن.ک: همان: ۸۷ و ۸۸، ۹۰، ۱۰۴؛ ۱۷۳، ۱۸۰، ۱۸۳، ۲۷۳ تا ۲۷۵، راوندی، ۱۳۶۳: ۱۸ تا ۲۹)؛

صفا، ۱۳۳۶: ۱۶۸۸/۲). بعد از حمله مغول و مهاجرت عدّه دیگری از ایرانیان به آناتولی، رونق زبان پارسی در آن منطقه به آن حدّ رسید که زبان پارسی به عنوان تنها زبان دیوانی سلجوقیان درآمد (آقسرای، ۱۹۴۳: ۶۴؛ برای اطلاع بیشتر ن. ک: -Bosworth, 1995: 972-973).

۳. نتیجه گیری

سلجوقیان، در آغاز مهاجرت خود به ایران، جمع کثیری از ایلات ترکمن را با خود وارد ایران کردند. آنها با تأثیرپذیری از اندیشه سیاسی - اداری ایرانی، به سوی تشکیل حکومت متمرکز بر اساس الگوی ایرانی سوق یافتند، اما ایلات ترکمن تابعه، با حفظ همان تفکرات ایلی سابق، گرایش گریز از مرکز پیدا کردند. از زمان الب ارسلان، سلاطین سلجوقی، افزون بر عوامل متعدّد دیگر، تحت تأثیر دیوان سالاران ایرانی و در رأس آنها خواجه نظام الملک بودند و به منظور رهایی از نتایج منفی این گرایش مرکز گریز ایلات ترکمن، آنها را به مهاجرت به سوی آناتولی تشویق کردند. با مهاجرت این ایلات و حمایت همه جانبه سلطان سلجوقی و نظام الملک از آنها در جریان نبرد ملازگرد و قبل و بعد از آن، بخش وسیعی از آناتولی را از امپراتوری بیزانس گرفته، ضمیمه قلمرو سلجوقی ساختند. از سوی دیگر خواجه نظام الملک شافعی مذهب به عنوان پایه گذار واقعی نظام اداری - دیوانی سلجوقیان، زبان فارسی را به عنوان زبان غالب و رسمی در این نظام دیوانی قرار داد و همچنین با تأسیس نظامیه ها کوشید تا دیوان سالاران شافعی مذهبی را تربیت کند که به توسعه و تداوم اندیشه های وی در نظام دیوانی بپردازند. سی سال وزارت خواجه نظام الملک و کم تجربگی سلطان الب ارسلان و ملک شاه موجب شد که عملاً زمام همه امور سیاسی - نظامی، اداری، اقتصادی و فرهنگی جامعه در اختیار خواجه قرار بگیرد. بعد از فتح آناتولی، خواجه با اعزام مأموران دیوانی برای اداره امور قلمرو متصرفی در آناتولی، به گسترش نظام دیوانی - اداری سلجوقی در آنجا پرداخت. از آنجا که با تلاش های او و دیگر دیوان سالاران، زبان فارسی به عنوان زبان رسمی دیوانی - اداری قلمرو سلجوقی درآمده بود، همراه با گسترش نظام دیوانی - اداری، زبان فارسی نیز در آناتولی رواج یافته و با تحکیم نظام دیوانی، از قرن ششم به بعد به عنوان زبان رسمی آن منطقه درآمد که تا چند قرن بعد ادامه داشت.

کتابنامه

الف. منابع فارسی و عربی

- آقسرای محمود بن محمد. (۱۹۴۳). *مسامره الاخبار و مسایره الاخبار*. تصحیح عثمان توران.

آنقره: انجمن تاریخ ترک.

- ابن اثیر عزالدین علی. (۱۳۸۶ق). **الکامل فی التاریخ**. تصحیح کارل یوهانس تورنبرگ. بیروت: دارصادر.

- ابن اسفندیار، محمد بن حسن. (۱۳۶۶). **تاریخ طبرستان**. تصحیح عباس اقبال. تهران: کلاله خاور.

- ابن بی‌بی، حسین بن محمد جعفری. (۱۹۵۷). **الاورامر العالییه فی الامور العالییه**. تصحیح نجاتی لوغال و عدنان صادق ارزی. آنکارا: انجمن تاریخ ترک.

- ابن خلکان، احمد بن محمد بن ابی‌بکر. (۱۹۸۷). **وفیات الاعیان لأنباء ابناء الزمان**. تحقیق احسان عباس. بیروت: دارصادر.

- ابن شادی. (۱۳۱۸). **مجمل التواریخ و القصص**. تصحیح ملک الشعراء بهار. چاپ اول. تهران: کلاله خاور.

- ابن عبری ابوالفرج گریگوریوس. (۱۹۸۶). **تاریخ الزمان**، نقله إلى العربیه الأب إسحق أرملة. قدم له الأب الدكتور جان موريس فييه. بیروت: دارالمشرق.

- ابن عدیم، ابوالقاسم عمر. (۱۹۷۶). **بغیة الطلب فی تاریخ حلب**. تحقیق علی سویم. آنقره: مطبعة الجمعية التاريخية التركية.

- ابن فندق (علی بن زید بیهقی). (۱۳۱۷). **تاریخ بیهقی**. تصحیح احمد بهمنیار. تهران: کتابفروشی فروغی.

- اقبال عباس. (۱۳۸۴). **وزارت در عهد سلاطین سلجوقی**. به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه و یحیی ذکاء. تهران: دانشگاه تهران.

- اکبری، امیر. (۱۳۸۶). «تأثیر نگرش‌های باستانی بر اندیشه‌های سیاسی عصر خواجه نظام الملک طوسی» **فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ دانشگاه آزاد واحد محلات**، ش ۷. صص ۹ تا ۲۸.

- بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۷۴). **تاریخ بیهقی**. تصحیح علی اکبر قیاض. تهران: علم.

- **تاریخ آل سلجوق در آناتولی**. (۱۳۷۷). تصحیح نادره جلالی. تهران: میراث مکتوب.

- حسینی صدرالدین ابوالفوارس. (۱۹۳۳). **اخبارالدوله السلجوقیه**، تصحیح محمد شفیع. لاهور: بی‌نا.

- راوندی ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۶۳). **راحة الصدور و آیه السرور**. تصحیح محمد اقبال، تهران: علی اکبر علمی.

- ربانی زهرا. (۱۳۹۱). **بررسی نقش نخبگان در رواج فرهنگ ایرانی در آناتولی دوره سلجوقیان روم**. تهران: علمی و فرهنگی.

- رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۶۲). **جامع التواریخ** (بخش تاریخ غزنویان، سامانیان و سلجوقیان). تصحیح احمد آتش (دو جلد در یک مجلد). تهران: دنیای کتاب.

- ریاحی، محمد امین. (۱۳۶۹). *زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی*. تهران: پاژنگ.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۶). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: فردوس.
- عقیلی سیف الدین حاجی بن نظام. (۱۳۶۴). *آثارالوزراء*. تصحیح جلال الدین حسینی ارموی. تهران: اطلاعات.
- عمادالدین کاتب الاصفهانی. (۱۳۱۸ق). *زبدۀ النصره و عصره الفطره*. اختصره الفتح بن علی البنداری. قاهره: دارالکتب العربیه.
- عوفی محمد بن محمد. (۱۳۳۵). *لباب الالباب*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: ابن سینا.
- فرای ریچارد نیلسون. (۱۳۶۵). *بخارا دستاورد قرون وسطی*. ترجمه محمود محمودی. تهران: علمی و فرهنگی.
- کرمانی ناصرالدین منشی. (۱۳۳۸). *نسایم الاسحار من لطایم الاخبار*. تصحیح جلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: دانشگاه تهران.
- کریستن سن آرتور. (۱۳۷۰). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه غلامرضا رشید یاسمی. تهران: دنیای کتاب.
- کسای نورالله. (۱۳۵۸). *مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن*. تهران: دانشگاه تهران.
- کلوزنر کارلا. (۱۳۸۱). *دیوان سالاری در عهد سلجوقی*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.
- گروسه رنه. (۱۳۶۸). *امپراطوری صحرائوردان*. ترجمه عبدالحسین میکده. تهران: علمی و فرهنگی.
- گلشنی، عبدالکریم. (۱۳۵۵/الف). «فرهنگ ایران در قلمرو ترکان سلجوقی». *مجله هنر و مردم*، ش ۱۷۱، صص ۱۵ تا ۲۴.
- گلشنی، عبدالکریم. (۱۳۵۵/ب). «زبان فارسی در قلمرو ترکان عثمانی». *مجله هنر و مردم*، ش ۱۷۲، صص ۲ تا ۷.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۳۹۵). «عوامل رشد و افول زبان فارسی در امپراتوری عثمانی». *مجله مطالعات ایرانی دانشگاه کرمان*، س ۱۵، ش ۳۰، صص ۱۵۵ تا ۱۶۸.
- لمبتون آن. کی. اس. (۱۳۷۲). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر نی.
- مدرّسی فاطمه. (۱۳۸۴). «زبان و ادب پارسی در آسیای صغیر». *نامه فرهنگستان*، ش ۱، صص ۷۰ تا ۸۳.
- مروزی، شرف‌الزمان طاهر. (۱۹۴۲). *منتخبات طبایع الحیوان*. انتخاب مینورسکی. لندن: انجمن سلطنتی.
- مستوفی قزوینی حمدالله. (۱۳۶۲). *تاریخ گزیده*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.

۱۲۰ / خواجه نظام الملک و گسترش زبان فارسی...

- میرخواند محمد بن خاوندشاه (۱۳۳۹). *روضه الصفا*. تهران: پیروز - خیام.
- نخجوانی، حسین (۱۳۴۱). «نفوذ زبان و ادبیات فارسی در ترکیه دوره آل عثمان». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. ش ۶۰ صص ۵۴ تا ۴۲.
- نظام الملک ابوعلی حسن طوسی (۱۳۷۸). *سیرالملوک*. تصحیح هیوبرت دارک. تهران: علمی و فرهنگی.

- نظامی عروضی احمد بن عمر (۱۳۷۷). *چهار مقاله*. تصحیح محمد معین. تهران: امیرکبیر.
- نیشابوری ظهیرالدین (۱۳۳۲). *سلجوقنامه*. تصحیح اسماعیل افشار، تهران: کلاله خاور.

ب. منابع لاتین

- Bosworth.C.E.(1968). "The political and dynastic history of the Iranian world". *IN: The Cambridge history of Iran*. vol.5, ed.J.A.Boyle, 1-202. Cambridge: Cambridge University press.

- Bosworth.(1995). "SALDJUKIDS". section VII, part 1 (literature in Anatolia). *Encyclopaedia of islam*, ed. C.E.Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and G. Lecomte, new edition. V. 8: 972-973. Leiden: Brill.

- Lambton, Ann.k.s.(1968). "The Internal structure of seljuq empire". *IN: The Cambridge history of Iran*. vol.5, ed.J.A.Boyle, 203-282. Cambridge: Cambridge University press.

- Rypka.J.(1968). "Poets and prose writers of the late Seljuq and Mongol Periods". *IN: The Cambridge history of Iran*. vol.5, ed.J.A.Boyle, 550-625. Cambridge: Cambridge University press.

- Sevima and c.e. Bosworth.(1998). "The seljuqs and khwarazmshahs" *In: History Of Civilizations Of Central Asia*. vol.2. Part one. Edit by Asimov and Bosworth.151-181. UNESCO Publishing.